

KIRGIZ ŞAMANI (BAKŞI) (1920’li Yıllar)¹

КЫРГЫЗСКИЙ ШАМАН (БАКШЫ) В 20-е годы XX века

KYRGYZ SHAMAN (BAKSHI) (20-ies of XX century)

İmel MOLDOBAEV*
(Aktaran: Abdrasul İSAKOV*)

ÖZ

Meşhur Manas araştırmacısı, merhum İmel Moldobaev’in Kırgız Şamanizm’i üzerine kaleme aldığı bu makalesi, neşredilmesinden on yıldan fazla vakit geçse de, alanında yapılmış önemli bir çalışmadır. Makalede, Kırgızların ünlü ozan-aydını Togolok Moldo’nun Kırgız şamanlarıyla görüşerek yazıp bıraktığı ve daha önce yayımlanmamış notları irdelenerek Kırgız Şamanları, yapılan ayinler ve Kırgız şamanizmi hakkında yapılan çalışmalar anlatılıyor.

Anahtar kelimeler: Kırgız şamanı, Bahşı, Togolok Moldo.

АННОТАЦИЯ

Данная научная статья, написанная известным манасоведом И. Молдобаевым и опубликованная более десять лет назад, является одной из значительных работ в своей области. В статье рассматриваются неопубликованные записки известного кыргызского акына-писменника Тоголока Молдо и излагаются исследования о кыргызских шаманах, об их обрядах и ритуалах.

Ключевые слова: кыргызский шаман, бакшы, Тоголок Молдо.

ABSTRACT

Even though it has been decades since the study was written by famous Manas researcher, the late İmel Moldobaev on Kyrgyz Shamanism, it has remained an important study in its field. This article deals with Kyrgyz Shamans, rites performed and works made on Kyrgyz shamanism upon examining notes written and not issued by the famous poet – scholar Togolok Moldo of the Kyrgyz on the basis of his meetings with Kyrgyz shamans.

Keywords: Kyrgyz shaman, bahshi, Togolok Moldo.

Kırgız şamanlığı ile ilgili ilk bilgiler IX-XII. yüzyıl Arap ve Fars müelliflerinin eserlerinde; Ebu Dulaf, Gerdizi, el-Marvazi ve “Hudud al-Alam” eserinin yazarında bulunuyor (Karayev, 1968: 95-97). Örneğin, el-Marvazi, Kırgızlar hakkında bahsederken,

¹ Bu makale, Orta Asya Etnografya Mecmuası’nda yayımlanmıştır (Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. IV. Москва, 2001. С. 232-237).

* Merhum Prof. Dr. İmel Moldobaev (1942-2005) Manas Destanı ve Kırgız folkloru üzerinde uzman, değerli bilim adamıydı.

* Dr. Ankara. E-mail: rasulaali@gmail.com

onlarda “faginun” adında kimselerin olduğunu, ritüel müzik çalınırken onların kendilerinden geçtiklerini, daha sonra kendilerine geldiklerinde kehanette bulduklarını belirtir (Sharaf al-Zaman, 1942: 19). Yedi yüz yıl sonra, Çohan Valihanov, Kırgız şamanlarının çeşitli görevlerini Kazak şamanlığıyla ilişkilendirerek bildirir (Valihanov, 1985: 54, 60, 64). P. P. Semenov Tyan-Şanskiy, Kırgız şamanlarında zilli telin mevcudiyeti hakkında kısa ama değerli bilgiler vermiştir (Semenov, 1946: 195). Kırgız ve Kazak şamanları hakkında ayrıntılı bilgileri ilk defa F. V. Poyarkov’dan öğrenmekteyiz (Polyarkov, 1891; 1894; 1900: 1-42). N. Korjenevskiy’in kısa makalesinde Alay vadisinde yaşayan Kırgız şamanının “Şaman oyunları” hakkında bilgiler mevcuttur (Korjenevskiy, 1913).

Sovyet devrinde ilk defa Kırgız şamanı hakkında, daha doğrusu yaşlı şamanla buluşması ve onun hikâyesini S. İ. İlyasov kısa yazılarında yazmıştır (İlyasov, 1945: 181-184). S. A. Abramzon ilk kez Kırgız şamanlığının doğasını, şamanlık istidatının elde edilmesini incelemeye çalışmıştır (Abramzon, 1958: 143-150). G. G. Nurov’un yayımlanmamış çalışmasında Kırgız şamanının tedavi yöntemleri hakkında bilgiler, halk hekimliliği incelemeleri ile ilişkilendirilerek verilmiştir (Nurov, 1638). Filozof B. Amanaliyev’in Kırgızların İslam öncesi devrindeki inançları hakkındaki çalışmasında, şamanlık ile ilgili birkaç genel düşünce bildirilmiştir (Amanaliyev, 1967).

Kırgız şamanlığı ayrıntılı bir şekilde T. Bayaliyeva tarafından incelenmiştir. Onun “İslam Öncesi Kırgızlarda İnanç ve Onun Kalıntıları” adlı kitabında, Şaman kültürü hakkında ayrı bölüm mevcut olup, saha çalışmalarında elde edilen bilgileri bu bölümde yaygın biçimde kullanmıştır (Bayaliyeva, 1972: 117-148).

Kuzey Kırgızistan’da birlikte yaptığımız kısa dönemlik saha çalışmalarında elde edilen bilgileri, V. N. Basilov, “Orta Asya ve Kazakistan Halklarında Şamanlık” adlı kitabında kullanmıştır (Basilov, 1992: 161-165). Kırgız kökenli Çin tarihçisi Anvar Baytur, “Kırgız Tarihi Hakkında Dersler” adlı eserinde, kısaca şamanlığın Yenisey Kırgızları’nın dini olarak bahseder (Baytur, 1992: 121-122). Bu makale yazarının da Manas Destanı’nda geçen şaman folklorik bilgileri hakkında çalışması bulunuyor (Moldobayev, 1992: 83-84; 1995: 235-248).

Yukarıda görüldüğü gibi, meselenin historiografisi muhtevalı değil. T. Bayaliyeva’nın çalışmasını hesaba katmazsak (kitapta bölüm), Kırgız şamanlığı ile ilgili şimdiye kadar yapılmış ayrıntılı çalışma bulunmuyor. Üstelik konuyla ilgili yazı yazarlardan hiçbiri Kırgız şamanının ritüelinin tamamına katılmamıştı. Bununla ilgili, devrim öncesi (1917) ozan-yazarlarından Togolok Moldo’nun (1860-1942) Kırgız bahşıları² hakkında yazıp bıraktığı yayımlanmamış çalışması dikkate değerdir. Ayrıca o, Manas Destanı’nı söyleyen bir “Manasçı” idi. Kendisinin 98703 mısradan oluşan Manas, Semetey, Seytek üçlemesini 1923-1941 yılları arasında kâğıda dökmüştü. Togolok Moldo, folklor uzmanı olarak da tanınmıştı. Şaman özdeyişlerinin de içinde bulunduğu bütün folklor türlerini çok iyi biliyordu. O, zamanında folklor materyalleriyle birlikte, Kırgız şamanlığı hakkında da bilgiler toplamıştı. 1929 yılında Toguz Toro ilçesinde bulunan Togolok Moldo, üç bahşı ile görüşmüş (Borbu Bahşı, Şatan Bahşı ve Çıngış Bahşı’nın oğlu Balta Bahşı) ve azımsanamayacak kadar bilgi toplamıştır.

Şunu da belirtmeliyiz ki, S. Abramzon da 1946 yılında Borbu (Bahşı) Şıgayev ile görüşmüştür. O, Kırgız şamanlığı hakkında kaleme aldığı makalesinde: “1946 yılında

² Kırgızlarda şamanlara “bakşı” derler. Makalede bundan sonra şaman yerine bahşı terimi kullanılacaktır. (Çev.)

gerçekleştirdiğimiz SSCB Bilimler Akademisi Etnografya Enstitüsü ve SSCB Akademisi Kırgız Şubesi'nin Tanrı Dağları Etnografya Gezisi'nde eski tabib-şamanlar (bahşı) Borbu Şıgayev (Kulanak ilçesi Çon Arık kolhozu) ve Abdullabek Mongoşev (Toguz Toro ilçesi Koş Bulak kolhozu) ile görüşme ve sohbet etme fırsatımız oldu. Onların bildirdikleri bu çalışmamızın temelini oluşturmaktadır.” (Abramzon, 1958: 143) diyor. Yalnız, Abramzon Borbu Bahşı ile görüştüğünde, o artık şamanlık yapmıyordu. Onun için Togolok Moldo'nun 1929 yılında Şatan Bahşı'nın şaman törenine katıldığında gördüklerini aşağıda kısaca anlatacağız.

Togolok Moldo, 1929 yılının Haziran ayında Tala Bulak köyünde yaşayan Şatan Bahşı'ya gittiğini, Bahşı'nın ruhsal hastalığı bulunan Celden adında birini tedavi etmeye hazırlanmakta olduğunu anlatarak hikâyesine başlar. Bahşı, Sovyet iktidarının kendisini hapse atacağından korktuğu için bu tür davetlere icap etmediğini bildirir. Fakat bu hastaya kıyamadığını, tehlikeyi göze alarak tedavi etme kararı aldığını açıklar. Togolok Moldo da, bu seansı gözlemek için katılmak istediğini belirtir. Şatan Bahşı izin verir; ama temizlenmesini ister. Şaman kendisi de abdest alır. Bu tabî, İslam'ın etkisiyledir ki, inananların tören ayinlerini temiz şekilde gerçekleştirmeleri şarttır. Yeri gelmişken belirtmemiz lazım, ünlü etnograf-araştırmacıların fikirlerince, Orta Asya ve Kazakistan halklarının şamanlığı genel olarak islamaştır (Basilov, 1991).

Seans çadırda başladı. Bahşı kafasını beyaz eşarpla sardı, ayakkabısını çıkardı, ellerini sıvadı, belini at kılından yapılmış kementle kuşadı ve ayin yapmaya koyuldu. Birkaç kişiye de (Togolok Moldo'nun fikrinde, bunlar galiba üstüne başına iyi bakan, temiz kimselerdi-Moldobayev) ayini izlemeye izin verdi. Bir çoğuna da izin vermedi, çünkü onlar katılsalardı Bahşı'nın ruhlarını (perişte) kaçıracaklarmış. Sonra iki yere mum yakılarak konuldu. Kopuzunu eline alıp gözlerini semaya dikerek oynamaya başladı. Mumlar çadırı aydınlattı. Bahşı bundan memnundu. Sonra o, mumun külünden biraz alıp hastanın dudaklarına sürdü. Tekrar kopuzunu oynamaya ve kendi cinlerini (çımın) şiirsel biçimde çağırmaya başladı. (76 satır- Moldobayev).

Şaman böylece şarkı söyleyerek seansına devam etti. Her şeyin olduğu gibi açık şekilde anlaşılması için Şatan Bahşı'nın söylediklerinin tamamını aktarıyoruz:

Çaşımda kaldıñ, dubana,
Canımdı kıldıñ ubara.
On çaşa kıldıñ dubana,
Özümdü kıldıñ ubara.
Perişteler bel baylap,
Şaytandı kelip kubala,
Adamga şaytan kas eken,
Azgırgan işke maş eken.
Tilegenim keldibi,
Tilekti kuday berdibi.
Suraganım keldibi,
Suraktı kuday berdibi?
Perden medet bolboso,
Mında kelip ne kılam?
Perişte cardam bolboso,
Körüm körüp ne kılam?
Perilerim kaydasıñ?
Perişte maga paydasıñ.

Gençken kaldın divane,
Beni boşuna koşturdun.
On yaşımda divane yaptın,
Kendimi boşuna koşturdun.
Melekler gayretle gelip,
Şeytanı gelip kovun,
İnsana şeytan düşmanmış,
Yoldan çıkarmaya ustaymış.
Dilediğim geldi mi,
Allah dilediğimi verdi mi.
Sorduğum (şey) geldi mi,
Allah sorduğumu verdi mi?
İlahtan medet olmazsa,
Buraya gelip ne yapacağım?
Melekten yardım olmazsa,
Göre göre ne yapabilirim?
Meleklerim neredesiniz?
Melek bana yardımcısın.

Kayıptarım kaydasıñ?
Kara cin mağa paydasıñ.
Kara tuulu kan kelip,
Kayıptan kança can kelsin.
Calgız örköç kara nar,
Aytiluu kara lek kelsin.
Kızıl çaar at mingen,
Kıl kuyrugun şart küygön
Kızıl çiykil çaş bala
Kılçıldagan dubana
Bir sap bolup boloor kün.
Köz aldımda körüngün,
Altın müyüz sur kayıp.
İş ketpesin ulgayıp,
Bir sap bolup bölüngön
Köz aldımda körüngün.
Acadaar ak cılan,
Arbar keziñ uşul çak
Kırk emçektüü ker taygan.
Coyloy turgan kezegiñ
İleşken ildet ketpedi,
Koyboy turgan kezegiñ.
Çubar attuu dubanam.
Dubanam saga kubanam,
El başkargan dubanam,
Erligiñe kubanam.
Kabardı katuu salarsıñ-
Kalıktı cıynap alarsıñ.-
Altın selde başında
Ak kayıptar kaşında.
Zikir kılıp dem salgan,
Dem salganda em salgan,
Eşender kelbey kalbasın.
Eliñdi kuday calgasın.
Colbors minip çamingan,
Coonu körsö kamıngan,
Baatırlar kelbey kalbasın
Bariñdi kuday calgasın
Kañgıldığın karmatıp,
Kara lek kelbey kalbasın.
Kalkıñdı kuday calgasın,
Ayarlıgıñ karmatıp,
Añkayıp kelbey kalbasın,
Aylıñdı kuday calgasın.
Azizdigin karmatıp,
Ak cılan kelbey kalbasın,
Maksatıña cetkirip,
Biriñdi kuday calgasın.

Ruhlarım neredesiniz?
Kara cin bana faydalısın.
Siyah bayraklı Han gelip,
Ruhlar dünyasından bir çok can gelsin.
Tek hörgüçlü siyah deve,
Meşhur siyah deve gelsin.
Al, alaca at binen,
At kuyruğun düğmelemiş,
Kırmızı yüzlü genç oğlan
Tir tir titreyen divane
Bir sıraya dizilen günde.
Gözümün önüne geliverdin,
Altın boynuzlu ruh.
İşi fazla uzatmayalım,
Bir sırada bölünen
Göz önümde görünen.
Ejderha beyaz yılan,
Büyülemek zamanın geldi
Kırk memeli zağar köpek.
Yelme zamanın geldi
Yapışan dert gitmedi
Temizlemen gereken zamandır
Çubar adlı divanem.
Divanem sana sevinirim,
Halk yöneten divanem,
Erligiñe sevinirim.
Haberı debdebeli yaparsın-
Halkı bir araya toplarsın
Altın sarık başında (kafanda),
Beyaz ruhlar kaşında.
Zikir çalıp dua okuyan,
Dua okuduğunda iyileştiren,
Şeyhler gelmeden kalmasın.
Halkını Allah bağışlasın.
Kaplan binip atılan,
Düşman gördüğünde hazırlanan,
Bahadırlar gelmeden kalmasın
Herkesi Allah bağışlasın
İpinden (lagar at?) tutturup
Kara deve gelmeden kalmasın.
Halkı Allah bağışlasın,
Basiretliliğini gösterip,
Baştan başa gelmeden kalmasın,
Köyünü Allah bağışlasın.
Azizliğini gösterip,
Beyaz yılan gelmeden kalmasın,
Dileğine ulaştırıp,
Allah birisini bağışlasın.

Temirden taşı moynunda,
Temirden çokmor kolunda,
Tespe tartıp aldalap,
Bir kудaydın colunda,
Şaanın, uulu Şaaperim,
Döönün uulu döö perim,
Biri da kelbey kalbasın,
Perilerdi kuday calgasın.

Demirden taşı boynunda.
Demirden topuz elinde,
Tebih çekip Allaha yalvarıp,
Bir Allah'ın yolunda,
Şeyhin oğlu şeyh ferişte,
Devin oğlu dev ferişte,
Herkes gelsin,
Melekleri Allah bağışlasın.

Bu sözlerle o, gözlerini bir açıp bir kapatarak oturdu ve kendi ruhlarını (çımın) çağırıyordu. Birden bağırarak yerinden fırladı. “Kov-kov”, “bağla-bağla” diyerek çadırdaki bulunanlardan dediklerini tekrar etmelerini istedi, onlar da Bahşı'nın isteklerini usluca gerine getirdiler.

Seans başınan beri ocakta ateş yanıyordu ve bir kadının kınırağı³ ateşe bırakılmıştı. Bahşı ateşten kızgın kınırağı çıkardı, onun bir tarafını üç kere yaladı ve tekrar ateşe attı. Sonra sol eliyle hastanın tepesinden tuttu, çimdiklede, silkeledi ve kafasının üstünden atladı. Daha sonra bağırma ve çadır içinde şu sözleri söyleyerek koşmaya başladı: “Ruhlar (kayıp) geldiler. Onlar büyü yolundalar. Dillerini gösteriyorlar. İşte güçlü tek hörgüçlü deve (kara lek), iş bitti”. Söyleyin: “Aygır-aygır”. Biz “aygır-aygır” diye bağırmağa başladık. Bahşı hastayı şu sözlerle ezmeye ve yuvarlamaya başladı:

Kırk emçektü ker taygan,
Kıdırata coylogun,
Coyloboy cerdi koybogun,
Cabıkta catıp albasın,
Çabsarda bekıp kalbasın.

Kırk memeli zağar köpek,
Her yerde yelin,
Yelmeden kalmayın,
Kapalı yerde gizlenip kalmayın,
Çabsarda? Kapalı kalmasın,

Bu sözlerle Bahşı kamçıyla çadırdaki bütün eşyaları dövmeye, köpek gibi koklamaya, koşuşmaya, bütün köşeleri yoklamaya başladı. Ve ansızın;

Eşen keldi el şaylap,
Çeçen keldi bel baylap.

Şeyh geldi halk tarafından seçilip,
Söz ustası geldi umutlanıp.

diyerek hastaya yaklaştı ve dua etti, onun ağzına tükürdü.

Sonra hastanın sağ elini tuttu, kendine çekerek bütün parmaklarını ovaladı. Aynı şeyi sol eli için de yaptı. Daha sonra hastanı yatağından kaldırdı. Üç kere ateşle temizledi ve çadırdaki başka bir yerde ayakta bekletti. Hastanın silkinmesini ve şamanın yaptıklarına rıza göstermesini istedi. Yazarın yazdığına göre, hasta ertesi gün tam olarak iyileşmiştir.

Togolok Moldo daha sonra, şamandan anlamadığı şeyleri sormaya karar verdiğini söyler. Örneğin, “kov-kov”, “bağla-bağla” bağırmağının ne anlama geldiğini, keçi, yılan, deveyi neden taklit ettiğini, köpek gibi neden havladığını, kızgın demiri yalaması vs. sorulara Şatan şöyle cevap vermiştir: “Kov”, “bağla” diyerek ben kendi ruhlarımı çağırıyordum. Onlar geldiler ve ben onlara “kov”, “bağla” sözleriyle yardım ettim. Kızgın demiri yaladığımda ateş melekleri (ot perileri) geldiler ve savaşmaya başladılar. Keçiye taklit ettiğimde gevişgetiren hayvanların ruhları keçi görünüşünde geldiler. Onlara da yardım ettim. Yılan gibi ıslık çaldığımda yılan benzeyen ruhlar (cılan öndüü cinder) geldiler. Onlar savaşa başladığında ben “aygır” diye bağırarak onlara yardım ettim. Tek hörgüçlü güçlü deve geldi ve düşmanı ezmeye ve dövmeye başladı. Ben de döverek ona

³ Kınırak- keçe kesmede kullanılan iki ağızlı bıçak. (Çev.)

yardım ettim. Kırk memeli zağar köpek geldiğinde ve gizlenenleri bulmaya başladığında ise ben de köşe bucağı aramaya ve köşeleri koklamaya başladım. Sonunda, ben yardıma şeyhleri ve söz ustalarını davet ettim ve onlar dua ettiler. Hastanın ateşle temizlenmesini ve silkilenmesini buyurdular. Ayrıca hastanın sevinmesini ve temizlenmeden memnun kalmasını söylediler. Bütün bu ruhlar kendi görevlerini yerine getirdiler. Hastaya düşman ruhları kovdular ve hapse attılar. Ben burada fazla bir şey yapmadım. Sadece onların emirlerini yerine getirdim.”

Seans sonunda Şatan Bahşı ev sahibinin genç keçiyi (bir kar ečki) kurban etmesini istedi. Keçinin derisinden bir tuluk yaptı ve oraya keçinin bütün yenilemeyecek şeylerini; kan, dışkılar vs. koydu. Keçi etini pişirmesini ve halka dağıtmasını söyledi. Keçi kemiklerini de tuluğa doldurdular. Ayrıca iki tane kukla: bir erkek ve dişi yapmasını ve onları da çuvala koymasını buyurdu. Sonra, çuvalın ağzını iyice kapatıp, bir kişinin atına binmesini, çuvalı nehre götürmesini, tuluğu nehre atmasını ve geriye dönüp bakmadan gelmesini istedi. Bütün bunlar yapıldıktan sonra Togolok Moldo Bahşı’dan neden keçiyi canlı olarak kendisiyle beraber evine götürmeden etini halka dağıttığını sorar. Onun bu son sorusuna Bahşı şöyle cevap verir: “Bu bahşının vicdanına kalmış bir şeydir. Bazı bahşılar kendilerini tutamazlar ve suistimal ederler. Ben de onları örnek alırsam, benim ruhlarımın beni dinlememeleri mümkün. Ruhlar temiz insanları tercih ederler” (Togolok Moldo, 1638, 1-12).

Buradan şunu söyleyebiliriz, Togolok Moldo’nun bu izlenimleri Kırgız şamanlığının doğasını ve faaliyetlerini incelemek için iyi bir kaynaktır. Metinden Kırgız şamanlığıyla ilgili zengin terminoloji bulabiliriz. Bizce, Kırgız şamanlığı, Sibirya ve Orta Asya şamanlıkları ortasında bir yerde bulunuyor. Yalnız Kırgız şamanlığının kökü bizi Sibirya’ya götürür. Örneğin, Orta Asya ve Kazakistan bölgelerinde sadece Kırgız şamanları beyaz ve kara olarak ayrılırlar. Togolok Moldo ziyaret eden üç şamandan biri beyaz ile kara bahşı arasındaki farkı net olarak açıklıyor. Sibirya halklarından Sahalar, Buryatlar ve Tuvalılar beyaz ve kara şaman türlerini biliyorlar. Ayrıca, sadece Saha dilinde “oyun” terimi korunmuştur. Sahalar bu terimle şamanı kastederken, Kırgız şamanlığında “oyun” bahşının ayinine deniliyor. Genelde “oyun” sözü bahşı sözüyle birlikte “bahşı oynotuu” şeklinde kullanılır.

Kırgız şamanlığını Orta Asya bölgesine çeken öncelikle bunun İslamlaşması, İslamî terimlerin sıkça kullanılmasıdır. Bahşılardan bazı sıfatları da bölgedeki halklarla benzerlik gösteriyor. Bu da doğal bir şeydir; çünkü Kırgızlar en az 5-6 yüzyıldan beri Orta Asya halklarının içinde yaşıyorlar. Belirtmeliyiz ki İslam, İslam öncesi birçok kültü de içinde barındırmaktadır. Bunu Şatan Bahşı’nın “Şaman oyunundan”, hastayı ateşle temizlemesinden görebiliriz. Kırgızlar şimdiye kadar cetlerinin ateşe olan hürmetini yaşatmaktadırlar. Küle basmak, ateşe işemek gibi şeyler yasaktır. Çağdaştırılmış şekliyle yeni gelen gelini ateşe (eve) tanıtmaya (otko kirgizüü) geleneği günümüze kadar gelmiştir.

Ünlü ozan yazar Togolok Moldo’nun el yazması, Kırgız şamanlığı hakkında gözümüzün önünde bazı şeylerin canlanmasını sağlamaktadır. Bunu diyebilmemizin sebebi, onun bizzat 1929 yılında bahşı ayinine katılması ve vakayı yerinde analiz etmiş, kayda geçirmiş olmasıdır. Bu bilgilerin değerinin bir kat daha artmasındaki bir başka sebep, bilgilerin ancak XX. yüzyıl sonlarında bilim dünyasına sunulmuş olmasıdır. Kırgız şamanlığının her yönden bilimsel tetkiki bizim buradaki hedefimiz olmadığından, bu kadarıyla yetineceğiz.

Kaynaklar

- ABRAMZON, S. M. (1958). K Karakteristike Şamanstva v Starom Bitu Kirgizov. *Kratkiye Soobşeniya İnstituta Etnografii*, 30. 143-150.
- ABRAMZON, S. M. (1971). *Kirgizi i İh Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kul'turniye Svyazi*, Leningrad: Nauka Yayınları.
- AMANALİYEV, B. (1967). Doislamskiye Verovaniya Kirgizov. *Religiya, Svobodomisliye, Ateizm*, 19-20.
- BASİLOV, V. N. (1991). *İslamizirovannoye Şamanstvo Narodov Sredney Azii i Kazahstana: İstoriko-Etnografiçeskiye İssledovaniye*, Yayınlanmamış Post Doktora Tezi, Moskova: Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsü.
- BASİLOV, V. N. (1992). *Şamanstvo u Narodov Sredney Azii i Kazahstana*, Moskova: Nauka Yayınları.
- BAYALİYEVA, T. D. (1972). *Doislamskiye Verovaniya i İh Perejitki u Kirgizov*, Frunze: İlim Yayınları.
- BAYTUR, Anvar (1992). *Kirgiz Tarihi Leksiyaları*, Bişkek: Uçkun Yayınları.
- İLYASOV, S. İ. (1945). Perejitki Şamanizma u Kirgizov. *Trydı İnstituta Yazıka, Literaturı i İstorii Kirgizskogo Filiala Akademi Nauk SSSR*, 1. 181-184.
- KARAYEV, O. (1968). *Arapskiye i Persidskiye İstoçniki IX-XII Vekah o Kirgizah i Kirgizii*, Frunze: İlim Yayınları.
- KORJENEVSKİY, N. (1913). O Şamanstve u Alayskih Kirgiz. *Turkestantskiye Vedomosti*, 31.
- MOLDO, Togolok, *Bakşı, Bübü*, (Kirgiz Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Elyazmalar Fonu. Envanter No. 1638, 1-12).
- MOLDOBAEV, İ. B. (1992). Epos “Manas” o Kirgizskih Bakşı i Ego Svyazah s Sibirskim Şamanstvom. *Şamanizm Kak Religiya: Genezis, Rekonstruksiya, Traditsiya*, 83-84.
- MOLDOBAEV, İ. B. (1995). *Manas- İstoriko-Kul'turniy Pamyatnik Kirgizov*, Bişkek: Kirgizstan Yayınları.
- NUROV, G. *Narodnaya Meditsina v Kirgizii*, (Kirgiz Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Elyazmalar Fonu. Envanter No. 1638)
- POYARKOV, F. (1891). İz Oblasti Kirgizskih Verovaniy. *Etnografiçeskiye Obozreniye*, 11. 4.
- POYARKOV, F. (1894). İz Oblasti Kirgizskih Verovaniy. *Etnografiçeskiye Obozreniye*, 20. 1.
- POYARKOV, F. (1900). Kara Kirgizskiye Legendı, Skazki i Verovaniya. *Pamyatnaya Knijka i Adres-Kalendar Semireçenskoy Oblasti Na 1900 God*, 1-42.
- SEMOV-TYAN-ŞANSKİY, P. P. (1946). *Puteşestviye v Tyan'-Şan' v 1856-1857 Godah*, Moskova: Coğrafya Çalışmaları Devlet Basımevi.
- SHARAF AL-ZAMAN, Tahir. (1942). *Marvari on China, the Turks and İndia*, Transl. V. Minorsy, Leningrad.

VALİHANOV, Ç. Ç. (1985). *Sobraniye Soçineniye*, c. IV, Almata: Kazak Sovyet Ansiklopedisi Yayınları.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Абрамзон С.М. К характеристике шаманства в старом быту киргизов// КСИЭ. Москва. 1958. Вып. 30. С. 143-150.

Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ленинград 1971.

Аманалиев Б. Доисламские верования киргизов// Религия, свободомыслие, атеизм. Фрунзе. 1967.

Байтур Анвар. Кыргыз тарыхынын лекциялары. Бишкек. 1992. 1 китеп.

Басилов В.Н. Исламизированное шаманство народов Средней Азии и Казахстана: Историко-этнографическое исследование: Автореферат диссертации доктора исторических наук. Москва. 1991.

Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. Москва. 1992.

Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе 1972.

Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов// Собрание сочинений. Т. 4. Алма-Ата. 1985.

Ильясов С.И. Пережитки шаманизма у киргизов// Труды института языка, литературы и истории Киргизского филиала Академии Наук. Фрунзе. 1945 (1944). Вып. 1. С. 181-184.

Караев О. Арабские и персидские источники IX-XII вв. о киргизах и Киргизии. Фрунзе. 1968.

Корженевский Н. О шаманстве у алайских киргиз// Туркестанские ведомости. 1913. № 31.

Молдо Т. Бакшы, бүбү// ОРП. Инв. № 275.

Молдобаев И.Б. “Манас” – историко-культурный памятник кыргызов. Бишкек. 1995.

Молдобаев И.Б. Эпос “Манас” о кыргызских бакшы и его связях с сибирским шаманством// Шаманизм как религия: генезис, реконструкция, традиции: Тез. Док. Международной научной конференции. 15-22 авг. 1992 г. Якутск. 1992. С. 83-94.

Нуров Г. Народная медицина в Киргизии// Фонды отдела рукописей НАН КР. Инв. № 1638.

Поярков Ф. Из области киргизских верований// Этнографическое обозрение. 1891. Книга 11. № 4.; 1894. Книга 20. № 1.

Поярков Ф. Кара-киргизские легенды, сказки и верования// Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1900 г. Верный. 1900. С. 1-42.